

РУБЕН АВАНЕСАЎ

Кожны знакаміты вучоны валодае не толькі вялікім талентам, сілай і стылем своеасаблівага мыслення, але і вылучаецца ў паўсядзённым жыцці зайздроснай сціпласцю, прама прапарцыянальнай яго навуковаму аўтарытэту і прызнанню. І чым буйнейшы перад намі навуковец, тым большай сціпласцю ён вылучаецца ў асяроддзі сваіх аднадумцаў.

Гэтыя словы ў поўнай меры адносяцца да вядомага рускага лінгвіста, члена-карэспандэнта Акадэміі навук СССР, доктара філалагічных навук, прафесара Рубена Іванавіча Аванесава. Колькі ўласных навуковых інтарэсаў адначасова з велізарнай удзячнасцю сваім настаўнікам ён акрэсліў наступным чынам: «Мая цікавасць да гісторыі рускай мовы, да рускай дыялекталогіі, да апісальнай і гістарычнай фанетыкі рускай мовы, да арфаэпіі, фаналогіі і тэорыі арфаграфіі была развітая маімі цудоўнымі настаўнікамі. І калі ў гэтых галінах навукі пра рускую мову мне ўдалося штосьці стварыць і падрыхтаваць сваіх уласных вучняў, якія працуюць на той жа ніве, дык гэтым я абавязаны галоўным чынам двум цудоўным рускім людзям і буйным рускім вучоным – Дзмітрыю Мікалаевічу Ушакову і Апанасу Мацвеевічу Сялішчаву» [4, с. 16]. Вось узор навуковага і этычнага крэда сапраўднага вучонага і дастойнага чалавека.

Нарадзіўся Р. Аванесаў 1 лютага (па старым стылі) 1902 г. у горадзе Шуша (Нагорны Карабах). У 1925 г. скончыў факультэт грамадскіх навук Маскоўскага дзяржаўнага ўніверсітэта і стаў спецыялістам у галіне славянскага мовазнаўства. Шэраг гадоў працаваў у сярэдняй школе, на рабфаку, у рабочым універсітэце. У 1931–1933 гг. ён – супрацоўнік Навукова-даследчага інстытута мовазнаўства пры Наркамасветы РСФСР, з 1932 г. да 1947 г. Рубен Іванавіч – прафесар і загадчык кафедры рускай мовы ў

Маскоўскім гарадскім педагагічным інстытуце. У 1937 г. ён становіцца прафесарам філалагічнага факультэта МДУ. З 1939 г. і да канца жыцця Р. Аванесаў працуе ў Інстытуце рускай мовы АН СССР – спачатку старшым навуковым супрацоўнікам, а пазней ён паслядоўна загадваў сектарам дыялекталогіі, сектарам параўнальна-гістарычнага вывучэння славянскіх моў, сектарам гістарычнай граматыкі і лексікалогіі, аб'яднаным сектарам гісторыі мовы і дыялекталогіі.

На працягу многіх гадоў вучоны ўдзельнічаў у працы метадычнага савета Усесаюзнага тэатральнага таварыства і кансультаваў рэжысёраў і акцёраў па правілах рускага літаратурнага маўлення.

У 1925 г. Р. Аванесаў становіцца членам Маскоўскай дыялекталогічнай камісіі пры Акадэміі навук СССР, працу ў якой лічыў сваім «другім універсітэтам». З цеплынёй і шчырай удзячнасцю ён сам узгадаў пра гэта ў 1970 г. ва ўспамінах пра свайго блізкага сябра са студэнцкіх гадоў і калегу па сумеснай працы на працягу ўсяго жыцця Уладзіміра Мікалаевіча Сідарава:

«У Маскоўскай дыялекталогічнай камісіі (далей скарачана – МДК), старшынёй якой быў Д. М. Ушакоў, мы сталі лінгвістамі. МДК у 20-я гады была фактычна своеасаблівым лінгвістычным гаварыствам. Яе інтарэсы шырока выходзілі за межы дыялекталогіі ў галіны агульнага і параўнальна-гістарычнага мовазнаўства. Там выступалі пры нас А. І. Сабалеўскі, А. М. Сялішчаў, Р. А. Ільінскі, М. М. Петарсан, П. А. Растаргуеў, М. М. Дурнаво, які вярнуўся з Прагі ў 1927 г., і многія іншыя. Да нас... у МДК выраслі як вучоныя М. С. Трубяцкой, Р. В. Якабсон, М. Ф. Якаўлеў, П. Р. Багатыроў і інш. У МДК мы чыталі свае першыя навуковыя даклады – я пра гаворку Пераслаўля-Залескага... На нашых дакладах прысутнічаў А. І. Сабалеўскі, які сказаў на наш адрас некалькі цёплых слоў. Нашы даклады былі апублікаваныя ў IX выпуску Прац МДК (1927)» [5, с. 15].

З таго часу і да канца жыцця дыялекталогічная праблематыка стала дамінантай яго навукова-даследчай дзейнасці. Яшчэ са

студэнцкіх гадоў (з 1923 г.) Р. Аванесаў выязджаў на два-тры месяцы ў розныя вёскі еўрапейскай часткі Расіі для вывучэння рускіх народных гаворак. Першым значным навуковым вынікам яго дыялекталагічных заняткаў стала сумесная з У. Сідаравым публікацыя «Говоры Верхнего Поветлужья. Фонетика и диалектические группы» (1931 г.).

«Назаўсёды запомніліся шматлікія працяглыя летнія экспедыцыі ўдвух – пехатой, на возе, на лодках, у складаных умовах таго часу, па цудоўнай рускай поўначы – Вяцкая (Кіраўская), Кастрямская, Горкаўская вобласці – Вятлуга на ўсім яе цячэнні, Кержанец, неабсяжныя лясы, паўночныя рэкі і рачулки, шматлікія азёры, светлыя кароткія ночы і доўгія дні, найцікавейшыя і мала даследаваныя гаворкі, бясконцыя абмеркаванні сабраўнага за дзень матэрыялу, гутаркі пра дыялекталогію і мовазнаўства наогул. Велізарная колькасць сабраных матэрыялаў так і засталіся неапублікаванымі (за выключэннем аднаго артыкула «Говоры Верхнего Поветлужья»), але сумесна пройдзеная дыялекталагічная школа для нас абодвух была надзвычай важная» [5, с. 15].

У 1948 г. ён паспяхова абараняе доктарскую дысертацыю, а ў 1958 г. выбіраецца членам карэспандэнтам АН СССР. Навуковая дзейнасць Р. Аванесава атрымала заслужанае прызнанне і за мяжой. Ён быў абраны Ганаровым членам Лінгвістычнага таварыства Чэхаславацкай акадэміі навук (1965 г.), Ганаровым доктарам Варшаўскага ўніверсітэта (1973 г.), замежным членам Акадэміі навук і літаратуры ў Майнцы (Германія) і замежным членам Саксонскай акадэміі навук у Ляйпцыгу (1978 г.). У 1968 г. Чэхаславацкая акадэмія навук узнагародзіла Р. Аванесава сярэбраным медалём «За заслугі ў развіцці грамадскіх навук».

З часу заснавання Савецкага камітэта славістаў (1956 г.) Р. Аванесаў з'яўляўся яго членам і актыўным удзельнікам шэрага міжнародных з'ездаў славістаў, старшынёй камісіі Агульнаславянскага лінгвістычнага атласа пры Міжнародным камітэце славістаў. Ён быў старшынёй Навуковага савета па дыялекталогіі і гісторыі мовы, старшынёй Камісіі па фаналогіі і фанетыцы Ад-

дзялення літаратуры і мовы АН СССР. У 1967 г. Р. Аванесава абралі віцэ-прэзідэнтам Міжнароднага таварыства фанетычных навук і членам Міжнароднай фаналагічнай асацыяцыі, што яскрава сведчыць аб прызнанні міжнароднай навуковай супольнасцю яго асаблівых заслуг у даследаванні фаналагічнай праблематыкі.

Спектр навуковых даследаванняў Р. Аванесава даволі шырокі і ў той жа час дастаткова адзіны – ён быў і застаецца ў гісторыі мовазнаўства лінгвістам-тэарэтыкам і перш за ўсё фаналагам. Бо, як аднойчы трапіна заўважыў сам Рубен Іванавіч, «фаналогія не толькі галіна мовазнаўства, але і спосаб лінгвістычнага мыслення, элемент лінгвістычнага светапогляду». Таму зусім не выпадкова, што менавіта ён сумесна з У. Сідаравым, П. Кузняцовым, А. Рэфармацкім, А. Сухаціным стаў адным з заснавальнікаў Маскоўскай фаналагічнай школы (МФШ) і адным з найвыдатнейшых яе прадстаўнікоў. Фаналагічная тэорыя Р. Аванесава – своеасаблівы сістэмны спосаб лінгвістычнага мыслення – аказала плённае ўздзеянне на навуковы светапогляд многіх тагачасных мовазнаўцаў – як у былым СССР, так і ва ўсім славянскім свеце.

Зараджэнне МФШ адносіцца да другой паловы 1920-х гг., калі Р. Аванесаў сумесна з У. Сідаравым на працягу некалькіх гадоў старанна вывучалі рускія народныя гаворкі. На пачатку 1930-х гг. яны пачалі плённа супрацоўнічаць па вывучэнні не толькі дыялектнай, але і рускай літаратурнай мовы з П. Кузняцовым, А. Рэфармацкім і А. Сухаціным. Як адзначаў сам Рубен Аванесаў, «мы імкнуліся працягваць традыцыі Бадуэна дэ Куртэнэ, асабліва ярка выкладзеныя ў яго ранніх працах. Гэтыя ж традыцыі яшчэ раней, з пачатку 1920-х гг., развіваў М. Якаўлеў, які таму можа лічыцца прамым папярэднікам Маскоўскай фаналагічнай школы» [4, с. 5]. Дарэчы, на думку Ф. Бярэзіна, менавіта Мікалай Якаўлеў першым у савецкі перыяд вызначыў фанему ў марфалагічным аспекце, гэта значыць лічыў, што яна выконвае ў мове своеасаблівую граматычную функцыю [6, с. 25]. А сумесныя публікацыі Р. Аванесава і У. Сідарава сталі развіццём тэзіса М. Якаўлева, дзе аўтары вызначылі фанему як гукавую якасць, што адрознівае марфемы [1]. Аднак найбольш выразна асноўныя палажэнні Маскоўскай фаналагічнай школы былі прадстаўлены

Р. Аванесавым і У. Сідаравым у 1945 г. [2], а таксама ў персональнай кнізе «Фонетика современного русского литературного языка» (1956 г.).

Апошняе выданне было адразу заўважана многімі выдатнымі лінгвістамі таго часу. З рэцэнзіямі на кнігі Р. Аванесава выступілі такія вядомыя замежныя мовазнаўцы, як Р. Якабсон (ЗША), М. Хале (ЗША), Б. Унбегаўм (Францыя), Э. Штыберт (Польшча), К. Гаралек (Чэхаславакія) і многія іншыя. Праца Рубена Іванавіча «Русское литературное произношение» (1-е выд. 1950 г., 8-е 2015 г.) публікавалася ў арыгінале і перакладах за мяжой, а кніга «Ударение в современном русском литературном языке» (2-е выд. 1958 г.) нават надрукавана ў перакладзе на нямецкую мову ў Хале (Германія) і на англійскую – у Оксфардзе (Вялікабрытанія). Па гэтых кнігах ужо некалькі дзесяцігоддзяў ва ўсім свеце навучаюцца дакладнаму рускаму літаратурнаму вымаўленьню.

Велізарныя заслугі належаць Р. Аванесаву ў развіцці дыялекталагічнай навукі ў СССР. У гэтай галіне савецкай лінгвістыкі з найбольшай выразнасцю выявіліся спецыфічныя якасці яго як вучонага: здольнасць да абстрактнага мыслення, уменне ў бяжмежным моры канкрэтных фактаў адшукаць дакладныя заканамернасці і даць ім новае тэарэтычнае асэнсаванне. У выніку Р. Аванесаў стварыў арыгінальную канцэпцыю дыялектнай мовы як складанай сістэмы з устойлівымі і рухомымі элементамі. Гэтая канцэпцыя пакладзена ў аснову структурнай лінгвістычнай географіі. Яна заснавана на ідэі аб неабходнасці сістэмнага падыходу пры вывучэнні дыялектных адрозненняў і разуменні таго, што кожная дыялектная з’ява, якая знаходзіцца ў сістэме, цесна звязана з іншымі элементамі гэтай сістэмы.

Тэарэтычныя асновы лінгвагеаграфіі і прынцыпы лінгвагеаграфічнага картаграфавання былі сфармуляваны Р. Аванесавым у дзвюх калектыўных манаграфіях [8; 13], што з’явілася лагічным вынікам велізарнай практычнай іх апрабаванні пры стварэнні ў 50-я гг. XX ст. двух нацыянальных атласаў – «Диалектологический атлас русского языка» і «Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы». Менавіта Р. Аванесаў быў ініцыятарам падрыхтоўкі дыялекталагічных атласаў беларускай, рускай і ўкраінскай

моў, арганізатарам, кіраўніком і непасрэдным стваральнікам Дыялекталагічнага атласа рускай мовы і Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы. У 1957 г. пад яго рэдакцыяй выходзіць «Атлас русских народных говоров центральных областей к востоку от Москвы».

За комплекс прац па беларускай лінгвагеаграфіі разам з беларускімі навукоўцамі ў 1971 г. Р. Аванесаву была прысуджана Дзяржаўная прэмія СССР.

Распрацаваныя Р. Аванесавым тэарэтычныя прынцыпы лінгвістычнага картаграфавання былі прыхільна прынятыя многімі замежнымі дыялектолагамі, што дазволіла пачаць ажыццяўленне шэрага буйных лінгвагеаграфічных праектаў з удзелам навукоўцаў фактычна ўсіх еўрапейскіх краін. Першым такім сумесным міжнародным праектам стала стварэнне Агульнаславянскага лінгвістычнага атласа (АЛА), ідэю якога, між іншым, упершыню выказаў у сваім дакладзе, прысвечаным лінгвагеаграфіі, на I Міжнародным з'ездзе славістаў у Празе беларускі мовазнавец П. Бузук (1929 г.). Але па розных прычынах яе ажыццяўленне распачалося толькі ў канцы 1950-х гг. Менавіта Р. Аванесаў у сумесным з С. Бярнштэйнам дакладзе на IV Міжнародным з'ездзе славістаў у Маскве (1958 г.) сфармулявалі асноўныя тэарэтычныя прынцыпы Агульнаславянскага лінгвістычнага атласа [3]. На з'ездзе была ўтворана Міжнародная камісія АЛА пры Міжнародным камітэце славістаў, пазней складзены нацыянальныя камісіі АЛА ў розных славянскіх і неславянскіх краінах, а рашэннем Міжнароднага камітэта славістаў Р. Аванесаў быў абраны старшынёй Міжнароднай камісіі атласа.

Выключны арганізатарскі талент Рубена Іванавіча дазволіў яму даволі хутка згуртаваць шматмоўны калектыў славістаў з усіх славянскіх краін, а таксама з Германіі, Аўстрыі і Італіі, што належалі да розных лінгвістычных школ, у адзіную групу аднадумцаў, здольную вырашаць самыя складаныя навуковыя задачы.

Пад яго кіраўніцтвам неўзабаве быў створаны апытальнік (3454 пытання) і згодна з ім на працягу 1965–1975 гг. ажыццёўлена абследаванне 853 населеных пунктаў на значнай частцы еўрапейскага кантыненту. Пасля гэтага пачалося складанне лінгві-

стычных карт і падрыхтоўка паасобных выпускаў атласа ў дзвюх серыях – фанетычна-граматычнай і лексічна-словаўтваральнай. На жаль, Р. Аванесаў не паспеў убачыць рэальныя вынікі сваёй працы: першыя выпускі АЛА былі надрукаваны толькі ў 1988 г.

Шмат намаганняў прыклаў Р. Аванесаў, каб дамагчыся ўключэння дыялектолагаў СССР і іншых славянскіх краін у працу над Лінгвістычным атласам Еўропы (ЛАЕ), што ствараецца навукоўцамі нашага кантыненту з 1965 г. У выніку савецкія вучоныя далучыліся да новага міжнароднага лінгвагеаграфічнага праекта ў 1975 г., а праз год Р. Аванесаў як выдатны дыялектолаг-практык і адзін са стваральнікаў сучасных тэорый лінгвагеаграфіі быў абраны віцэ-прэзідэнтам ЛАЕ. Да гэтага часу апублікаваны каля пяці выпускаў ЛАЕ. Матэрыял для яго быў сабраны па першым – анамасіялагічным – апытальніку [12], у аснову якога пакладзены апытальніка АЛА [7] (падрабязней пра гісторыю стварэння ЛАЕ і ўдзел у працы беларускіх дыялектолагаў гл.: [11]).

Многа сіл і часу аддаваў Рубен Іванавіч даследаванню рускай мовы. Галоўнай асаблівасцю ў гістарычна-лінгвістычных поглядах вучонага было тое, што пытанні дыяхраніі ён разглядаў найперш на матэрыяле народных гаворак і фактычна стаў заснавальнікам гістарычнай дыялекталогіі як самастойнай галіны русістыкі. На падставе навуковых артыкулаў, апублікаваных у 1940–1960-я гады, Р. Аванесаў упершыню вызначыў прадмет, задачы і месца гістарычнай дыялекталогіі ў дачыненні яе да апісальнай дыялекталогіі і гісторыі мовы ў 1963 г. на V Міжнародным з’ездзе славістаў у дакладзе «Описательная диалектология и история языка». У выніку гістарычная дыялекталогія была вылучана як самастойная галіна рускай дыяхранічнай лінгвістыкі.

Другі аспект дыяхранічных даследаванняў Р. Аванесава – гістарычная лексікаграфія. Яшчэ ў 1950-я гг. пад яго кіраўніцтвам была распачата праца над «Словарем древнерусского языка XI–XIV вв.». Галоўнае адрозненне гэтай працы ад іншых падобных праектаў у тым, што ў спраектаваны слоўнік уключаецца лексіка толькі тых помнікаў, якія з дастатковымі падставамі могуць быць аднесены да Старажытнай Русі XI–XIV стст. і ў моўным плане

з'яўляюцца старажытнарускімі. Складанне картатэкі ажыццёўлена ў 1957–1963 гг.

Нямнога можна знайсці навукоўцаў, якія б столькі зрабілі для падрыхтоўкі кадраў, колькі Р. Аванесаў. Ён удзельнічаў у гэтай працы і як выкладчык, і як аўтар падручнікаў і дапаможнікаў для школ і ВНУ, і як складальнік праграм для студэнтаў па розных лінгвістычных курсах. Прафесар Клаўдзія Гаршкова пісала:

«Рубен Іванавіч Аванесаў валодае цудоўным талентам абуджаць у слухачоў глыбокую навуковую цікавасць да вывучаемага прадмета. Яго лекцыі пакідаюць глыбокае эстэтычнае ўражанне сваёй строгасцю і яснасцю. Многія з нас, цяпер ужо прафесараў і дацэнтаў ВНУ, вырашылі стаць лінгвістамі і выкладчыкамі менавіта пад уплывам лекцый Рубена Іванавіча па стараславянскай мове» [9, с. 96].

Больш за 180 лінгвістаў прайшлі школу Р. Аванесава, з якіх каля 30 сталі дактарамі навук. Сярод вучняў Рубена Іванавіча – вядомыя вучоныя не толькі ў былым СССР, але і ў Балгарыі, Венгрыі, Чэхіі, Славакіі, Германіі, Францыі, Швецыі, краінах былой Югаславіі, Англіі, Афрыкі. Велізарны і неацэнны ўклад Р. Аванесава ў паваеннае будаўніцтва беларускай лінгвістычнай школы. З 1948 г. і да апошніх дзён свайго жыцця ён актыўна супрацоўнічаў з беларускімі мовазнаўцамі, часта прыязджаў у Мінск: кіраваў дыялекталогічнай работай, кансультаваў і дапамагаў маладым навукоўцам, тут у яго былі, ёсць і заўсёды будуць паслядоўнікі і аднадумцы. Пад яго кіраўніцтвам беларускімі вучонымі напісана і абаронена 17 кандыдацкіх і 5 доктарскіх дысертацый.

Не стала Р. Аванесава 1 мая 1982 г. Ён пахаваны ў Маскве на армянскіх могілках.

Як адзначае Валерый Іваноў, «Рубен Іванавіч быў выхаваны ў традыцыях класічнага рускага мовазнаўства і сваёй навуковай дзейнасцю садзейнічаў іх захаванню і развіццю. Яго вылучалі ўнутраная лагічнасць навуковых пабудоў, строгае сістэмнасць выкладу, уменне адкрываць новыя сувязі і адносіны ва ўжо нібыта вядомых з'явах» [10, с. 103].

Жыццё Р. Аванесава – узор самаахвярнага служэння навуцы, велізарнай працавітасці і таленту, самаадданасці справе, выключнай сціпласці і заўсёднай удзячнасці сваім Настаўнікам.

Л і т а р а т у р а

1. Аванесов, Р. И. Реформа орфографии в связи с проблемой письменного языка / Р. И. Аванесов, В. Н. Сидоров // Русский язык в школе. – 1930. – № 4. – С. 110–118.
2. Аванесов, Р. И. Очерк грамматики русского литературного языка: фонетика и морфология / Р. И. Аванесов, В. Н. Сидоров. – М. : Учпедгиз, 1945. – 236 с.
3. Аванесов, Р. И. Лингвистическая география и структура языка / Р. И. Аванесов, С. Б. Бернштейн. – М. : АН СССР, 1958. – 30 с.
4. Аванесов, Р. И. Русская литературная и диалектная фонетика / Р. И. Аванесов. – М. : Просвещение, 1974. – 287 с.
5. Аванесов, Р. И. Владимир Николаевич Сидоров / Р. И. Аванесов // Отцы и дети Московской лингвистической школы: памяти Владимира Николаевича Сидорова. – М. : Ин-т русского языка, 2004. – С. 13–19.
6. Березин, Ф. М. Советское языкознание XX века: задачи, проблемы, решения / Ф. М. Березин // Отечественные лингвисты XX века : сб. статей. – М. : РАН ИНИОН, 2003. – Ч. 1. – А – Л. – 296 с.
7. Вопросник Общеславянского лингвистического атласа / гл. ред. Р. И. Аванесов. – М. : Наука, 1965. – 270 с.
8. Вопросы теории лингвистической географии / под ред. Р. И. Аванесова. – М. : АН СССР, 1962. – 254 с.
9. Горшкова, К. В. Рубен Иванович Аванесов : к 70-летию со дня рождения и 50-летию научной и педагогической деятельности / К. В. Горшкова // Вестник Московского университета. – 1972. – № 4. – С. 93–96.
10. Иванов, В. В. Рубен Иванович Аванесов : к 100-летию со дня рождения / В. В. Иванов // Русский язык в школе. – 2002. – № 1. – С. 88–91, 103.
11. Крывіцкі, А. А. [Пра] Лінгвістычны атлас Еўропы / А. А. Крывіцкі, П. А. Міхайлаў // Беларуская лінгвістыка. – 1983. – Вып. 24. – С. 70–74.
12. Лингвистический атлас Европы : первый вопросник: ономазиология, основной словарный состав / пер. с франц. Н. З. Донадзе ; отв. ред. Р. И. Аванесов, В. В. Иванов. – М. : Ин-т русского языка, 1976. – 67 с.
13. Лінгвістычная геаграфія і групойка беларускіх гаворак / пад рэд. Р. І. Аванесава, К. К. Атраховіча (К. Крапівы), Ю. Ф. Мацкевіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1968. – 317 с.

АНАТОЛЬ АКСАМІТАЎ

Колькі разоў даводзілася бачыць фотаздымкі маладога Анатоля Аксамітава без звычайнай для мяне барады – і я ні разу яго не пазнаў! Успамінаю, як у лютым 1983 г. пасля чарговага майго такога канфузу Міхаіл Суднік усклікнуў: «Ну што ж Вы ніяк не пазнаеце Аксамітава без барады?!» А я з першага знаёмства ў жніўні 1972 г. ведаў яго толькі такім: з прыгожай чорнай бародою і вусамі, густымі хвалістымі валасамі, спакойнага, ураўнаважана-